

Kováts Dániel

Zemplén művelődéstörténeti öröksége

Hat évtizeddel ezelőtt Sárospatak tudósát, dr. Újszászy Kálmánt arra kérték meg, mutassa be Zemplén megyét egy rövid rádióelőadásban. Ennek az előadásnak a gépirata a hagyatékban megmaradt, s ma is érdekes olvasmány. Itt most az Újszászy professzor által adott jellemzésnek csak egyetlen bekezdését idézhetjük témánk háttérének jelzésére. Ő nem térhetett ki a megye kultúrhistoriai teljesítményeinek számbavételére, mi azonban ehhez felhasználhatjuk a zempléni szellemiségről általa megrajzolt összképet:

„Zempléni táj, zempléni történet és a zempléni ember természete magukban is vonzóvá és érdekessé teszik a megyét, ám az, ami miatt érdekesebből az ország legérdekesebb törvényhatóságává lesz: a zempléni szellem. A zempléni szellem, ami nincsen a zempléni tájhoz kötve, abból nem magyarázható, s amelynek hatalma alatt a zempléni ember természete – ha folytonos szorongással, visszafojtott tiltakozással, csendes beletörődéssel és a maga és a felette úrrá lett szellem közötti ellentétet állandóan érezve is – alázatosan meghajlik. Nem mindig egyformán eleven erejű, de mindig élő, és a megye ezeréves története alatt mindig azonos ez a zempléni szellem. Nyugtalanság, frissesség, a régítől elszakadás, az újnak sóvárgása, a vállalkozási kedv, a természet engedte lehetőségeknél jóval szélesebb látókör és aktivitás, s ami mindezeket magában foglalja: a szabadság s benne az úrrá létele saját természetünkön, a legyőzése az emberben az óvatosnak, a tartózkodónak, a középszerűnek és mindennapinak, az idillből a dráma és a meséből a történelem sodrába átlendülés a jellemzője ennek a zempléni szellemnek.”

Vajon milyen tények, áramlatok, alkotások, hagyományok idézik meg a ma embere számára ezt a szellemiséget? Nem könnyű erre válaszolni még a történelem fordulópontjainak ismeretében sem, a szellemi örökség tényeit mégis érdemes rögzíteni. A Zemplén helynév a nyelvészet mai álláspontja szerint minden bizonnyal a szláv 'földből való (vár)' jelentésű közsőzóra vezethető vissza; először az Ondava és a Latorca összefolyása alatt, a Bodrog mentén létesült földvárat jelölte, arról tágult jelentése a körülötte kialakult, Szent István alapította királyi vármegyére. A terület egyházilag az egri püspökség fennhatósága alá tartozott. A királyi várbirtokokat a megye középső részén a pataki erdőispánság felügyelte; a déli résznek Szerencs volt a központja; az északi erdővidék voltaképpen csak a 14–15. században népesült be.

Az itt elszenvedett történelmi mozgások, az errefelé is ható szellemi áramlatok, a megyében megtelepült vegyes ajkú és vallású népek csiszolták azt a kultúrát, amelyből a zempléni szellemiség fentebb idézett vonásai kialakultak. Nem zárkozhatott el az európai és a hazai hatások elől a peremhelyzetben élő ember ebben az országhatárig nyúló megyében sem, sőt: olyan kezdeményezések keltek szárnyra innen, amelyek az egész országot megmozgatták. Tudjuk ugyan, hogy egy közigazgatási terület nem kulturális egység is

1 Tudomány és társadalom

egyben, mégis érdemes olykor áttekinteni, miként jelenik meg az általános a helyiben, mivel hat fiaira a szűkebb pátria. Zemplén térsége nemcsak földrajzi, hanem szellemi értelemben is végvidék. Eddig jutottak honfoglaló őseink, akikről legékesebben a karosi temető vall nekünk, eddig nyúlnak a római kereszténység gyökerei, amelyekről (több más emlék mellett) a karcsai körtemplom tanúskodik, s átcsapnak területére az ortodox keleti kultúra hatásai, amint azt az északi rész fatemplomai, skanzenjei Laborcréven (Krásny Brod), Felsővízközben (Svidnik) ma is hirdetik. Kultúrák határán teremt itt a szellem.

A végvidék nem jelenthet elzártságot, hirdették ismételten az elődök. Valami érdekes s bizonyára szükségszerű egybecsengést tapasztalunk abban, ahogy küldetészerűen időről időre előtérbe helyezik a műhelyteremtés feladatát. Elég talán Sárospatak példáját említenünk, ahol Comenius azt hirdette: „*A szél onnan fúj, ahonnan akar, s nem is mindig ugyanazon időben kezd fújni*”, s ahol két évszázad múltán Erdélyi János megismételte: „*a szellem ott fú, ahol akar*”. Vallomástételük minden bizonnyal közös forrásra, János evangéliumára vezethető vissza – ahol Jézus mondja Nikodémusnak: „*A szél fú, ahová akar*” –, üzenetük aktuális jelentése is azonos a szövegkörnyezet szerint: a sajátos kultúra, a nemesebb lelki élet mindenütt megteremthető. Zemplén – legalábbis történetének legjobb korszakaiban – bizonyította is e tétel valóságtartalmát.

Elődeink ősi, magukkal hozott kultúrájának nyomait a régészet e tájon is megtalálta, s ehhez járult az európai keresztény hatások hálózata. A műemlékek maig örökítik a régi korstílusokat. A román templomépítészet ékes példái állnak Bodrogolasziban, Karcsán, Felsőregmecen, a gótika Olaszliszván, Sátoraljaújhelyben, Sárospatakon emelt ma is tanulmányozható alkotásokat, de gótikus elemek több később átépített templomban előbukkannak (pl. Lelesz, Gálszécs, Terebes). Patakon a ferencesek, Szerencsen a bencések, Leleszen a premontreiek, Újhelyben, Terebesen, Varannóban a pálosok alapítottak monostort. A latin szertartású egyház mellett hatott a helyi műveltségre a vendégnépek megtelepedése. A Hegyalján vallon (ófrancia, olasz) hospesek kaptak kiváltságokat; Sárospatak környékén 1201-ben Imre király, Sátoraljaújhelyben 1261-ben V. István adott közösségeiknek városi jogokat. A tatárjárás pusztításai után a továbbéléshez nélkülözhetetlen volt a telepések megjelenése, kellett a munkaerő a várak építéséhez, a kézműiparral szemben támasztott növekvő igények kielégítéséhez, a szőlőműveléshez. Zemplén, Csicsva, Szerdahely, Kapi, Terebes, Helmec, Kövesd, Tokaj, Újhely, Szerencs, Patak várai közül az utóbbi kettő ma is tanúsítja a várépítészet technikai fejlettségét. Korai történelmünk históriáját őrzi Anonymus *Gesta Hungarorum* című latin nyelvű krónikája, amely valószínűleg a 12. század második felében keletkezett. A név szerint maig ismeretlen szerző bejárhatta a zempléni tájat, róla szóló információi ugyanis részletekben igen gazdagok.

Az iskolázás első – országos viszonylatban is nagy jelentőségű – emléke a 15. század vége felé Sárospatakon keletkezett *Szalkai-kódex*. Az 1475-ben született s esztergomi érsekként 1526-ban a mohácsi csatában elesett Szalkai László tankönyvül használta e kézírásos füzeteket, amelyek a Krakóban végzett Kisvárdai János tanító ismereteit közvetítették. Az 516 oldal terjedelmű hat füzetben a csillagászati, poétikai, etikai, családjogi, retorikai, zenei kultúra ismereteit olyan igénnyel foglalták össze, hogy a diákok akár egyetemi tanulmányok megkezdésére is képessé tegye. Ez a plébániai iskola elhintette a reformáció nyomán azután tágabb körben kisarjadó középfokú és akadémiai oktatás magvait.

A reneszánsz mind az építészet különböző formáiban, mind a világi irodalom terjedésében testet öltött Zemplénben. A sárospataki vár a 16. század közepén a Perényiek jóvoltából reneszánsz lakótoronnyal, egy évszázaddal később pedig a Lorántffyknak köszönhetően új, emeletes épületszárnyakkal és loggiával szolgálta a főúri igényeket, akárcsak a Lorántffy Zsuzsanna által Királyhalmecen építeni rendelt kastély. A bodrogi Páciban a Mágócsiak és az Alagiak emeltek a 16. században reneszánsz sgrafittó borítással, pártázattal ékesített kastélyt, Homonna kastélya is reneszánsz eredetű. A régió Bethlen Gábor és I. Rákóczi György törekvéseinek eredményeként az erdélyi fejedelemség védőszárnya alá került, ez a három részre szakadt országban egy időre a viszonylagos anyagi és szellemi gyarapodás lehetőségét hozta meg.

A fejedelmek által pártolt reformáció Zemplénben is megteremtette a magyar nyelvű műveltség kibontakozásának helyi feltételeit. A lutheri tanok korán eljutottak ide; Siklósi Mihálynak, Perényi udvari papjának tulajdonítják ebben a kezdeményezést, aki az 1520-as években hirdette a protestáns gondolatokat. A hagyomány neki, valamint Kopácsi Istvánnak és Sztárai Mihálynak, a ferences szerzetesből lett két reformátornak tulajdonítja az új hitet követők sárospataki scholájának létrehozását (1531). Ezt fejlesztette azután tovább európai viszonylatban is számon tartott, rangos intézménnyé a 17. század közepén I. Rákóczi György és Lorántffy Zsuzsanna.

A reneszánsz kézművesség nemcsak az építészetben, kőfaragásban öltött formát, hanem a fazekasságnak egy sajátos változata is meghonosodott Sárospatakon, ahová I. Rákóczi György Morvaországból habánokat telepített (1645); ónmázás korsóik, tányérjaik a fejedelmi udvar igényeit is kielégítették. A textilművészetnek a késő reneszánsz korra jellemző magyar változata, az úri hímzés a maga színes, ornamentális formáival népszerű volt a nemesi udvarokban, Lorántffy Zsuzsanna is nagyon kedvelte; szép terítője kultúrtörténeti érték.

A reformáció kora – túlzás nélkül állíthatjuk – szellemi értelemben országos központtá tette a zempléni régiót. Jeles prédikátorok hittérítő és alkotó tevékenysége bontakozik itt ki. Farkas András a zsidó és a magyar nemzet történetét párhuzamba állítva fogalmazta meg krónikáját (1538), Dévai Bíró Mátyás ábécéskönyvet állított össze és hittani kézikönyvet szerkesztett az 1530-as években, Szkárosi Horvát András harcos énekszerzőként mutatkozott be egy évtizeddel később, Batizi András templomi énekek és bibliai históriák alkotója volt, Sztárai Mihály hitvitázó drámák írójaként vonult be irodalomtörténetünkbe (1550), Bencédi Székely István *Chronica ez világnak jeles dolgairól* címmel írta meg történeti munkáját (1559). A világi szépirodalom is megterem e tájon: 1577-ben a „Bodrog vize mellett, Patak városában” latinból magyarítva írták le *Eurialusnak és Lucretiának széphistóriáját*, egy évtized múltán pedig Tardi György prédikátor munkájaként *Liszlán szörzék versökbe* a török feletti 1588. évi szikszói győzelem históriáját. Otthonos volt a megyében a magyar reneszánsz legnevesebb magyarul verselő költője, Balassi Bálint is, aki 1584 karácsonyán Sárospatakon kötött házasságot Dobó Krisztinával, 1587-ben Mezőzomboron járt, 1591–92-ben Tokajban élt.

Az első teljes bibliafordítás megalkotója, Károli Gáspár ugyancsak kapcsolatban állt Zemplénnel. Az abaúji Göncön fejezte ugyan be nagy művét, előtte azonban 1584 és 1587 között Tállyán szolgált, s bizonyára már ott is dolgozott – a környékbeli írástudó társak bevonásával – az 1590-ben Vizsolyban kinyomtatott magyar biblia megalkotásán. Miskolci Csulyak István zempléni esperes nagy terjedelmű kéziratos hagyatéka másola-

1 tudomány és társadalom

tokban terjedt; belőle kora mindennapjai jól megismerhetők. A késő reneszánsz terméke Salánki György sárospataki rektor Erasmus-fordítása (1627). Sátoraljaújhelyben és Sárospatakon is tanult a későbbi erdélyi református püspök, Geleji Katona István, akinek a magyar helyesírás és nyelvhelyesség megalapozásában lett nagy szerepe (1645).

Hosszú távon és meghatározó módon természetesen az iskolák hatottak igazán Zemplén megye népének művelődésére. Közülük a sárospataki református kollégiumot kell kiemelnünk, amely a 17. században az európai érdeklődés előterébe került. Nyugat-európai egyetemet járt oktatók emelték a rangját Lorántffy Zsuzsanna és fia, Zsigmond támogatása nyomán. 1639 és 1642 között a hollandiai Franekert megjárt Tolnai Dali János dolgozott ki, vezetett be reformokat; külhoni példára osztályokba sorolta a tananyagot és a tanulókat, a skolasztikával szakítva etikai beszélgetéseket iktatott a programba, együtt nevelte a nemesi és a jobbgysorból származó ifjakat. Újításai és a puritanizmus iránti elkötelezettsége ellenkezést váltottak ki, átmenetileg elhagyta Patakot, de 1649-ben visszatért, hogy mindent újrakezdjen. Az ő megerősítését is szolgálta a fejedelemszöveg azzal, hogy meghívta az akkor már európai hírű Jan Amos Comeniust, a magyar ősöktől származó cseh-morva protestáns egyházi vezetőt és pedagógust, aki 1650 és 1654 között Sárospatakon folytatta panszofikus nevelési elképzelésének elméleti és gyakorlati kidolgozását. Elgondolása – mindenkit mindenre megtanítani – demokratikus alapokon nyugodott, jellegéje – „Minden a maga törvénye szerint történjék; távol legyen az erőszak a dolgoktól” - a szerves fejlődés fontosságát emelte ki. Sárospataki programjában is megfogalmazta, hogy ösztönözni kívánja „a tudhatók minden nemébe, minden módon való bemelegülést”. Szerinte „minden embernek meg kell ismerkedni a műveltséggel, hogy senki a nemességből, senki a polgári rendű ifjúságból, senki a jobb tehetségű paraszti népből a tanultabb csiszoltságtól ne legyen távol”, tehát gondoskodni kell arról, hogy „az otthoni szűk vagyoni helyzet senkit, aki a művelődésre vágyik, ne akadályozhasson”. A tanulás útján „fokozatosan, öntevékenyen, szemléletesen” kívánta diákjait végigvezetni. Három részből álló latin nyelvkönyve (*Vestibulum, Janua, Atrium*; 1652), valamint a Sárospatakon született két leghíresebb műve, az *Orbis Sensualium Pictus (A látható világ, 1653)* meg a *Schola Ludus (Játékszín-iskola, 1656)*, ehhez kívánt gyakorlati segítséget adni. Szorgalmazására létesült nyomda az iskola mellett, bővítették a tanári kart és az épületet. Pedagógiai elvei közül több máig áthatja az iskolai pedagógiai munkát. Rákóczi Zsigmond korai halála miatt azonban Comeniusnak a Rákóczi családhoz fűződő tervei irreálissá váltak, elhagyta Magyarországot. A protestantizmusra nehéz idők következtek, a Wesselényi-féle összeesküvés (1666) lelepleződése után I. Rákóczi Ferenc katolizálni kényszerült, Báthori Zsófia jezsuitákat fogadott be Patakra, a református diákokat 1671 őszén bujdosásra kényszerítették, s csak II. Rákóczi Ferenc győzelme után, 1705-ben nyílt lehetőségük iskolájuk újjászervezésére.

Ekkorra szőleje révén Tokaj-Hegyalja lett Zemplén gazdaságilag legvirágzóbb része. A tokaji bor iránt Szerémségnek a török által történt megszállása keltette fel az érdeklődést; 1623-ból van adatunk arról, hogy elterjedt a későn érő furmint szőlő, amely alkalmas az aszú készítésére. Ez pedig igen kelendő áru volt a piacokon. A Rákóczi-szabadságharc bukása után a birtokok új tulajdonosa, Trautson herceg az elnéptelenedett falvak benépesítésére, a munkaerő pótlására nagyarányú telepítéseket kezdett, Zemplénben több faluba ruszin, német telepések kerültek, illetve új falvakat hoztak létre (Rátka, Herceggút, Károlyfalva, Józseffalva, Hosszúláz). A borkereskedelem vonzotta az úgynevezett görög

(balkáni származású keresztény), valamint a zsidó kereskedőket, akik a hegyaljai mezővárosokban nagy számban telepedtek meg. Zemplén megye északi részén megnőtt a szlovákok, a felső járásokban pedig a ruszinok számaránya.

Az ellenreformáció a katolikus szellemiség reneszánszát hozta Zemplénben is. A nagyobb jövedelmet hozó körzetekben jelentős építkezések indultak, hódított a barokk stílus. Az ekkor épült lakóházakon máig megfigyelhetők a fellendülés időszakának jelei. Példaként említjük a tokaji Dessewffy-kastélyt (1700 körül), a tolcsvai Király-udvart, a ma a szlovákiai Zemplén honismereti múzeumát befogadó nagymihályi Sztáray-kastélyt (17. sz. közepe), az erdőbényei Szirmay-kastélyt és Budaházi-Fekete-kúriát (18. sz.), a tállyai Rákóczi-kúriát, Sárospatakon a Rákóczi utca 12. vagy az Attila u. 9. szám alatti lakóházakat (utóbbi 1790 körül épült), a sátoraljaújhelyi egykori megyeházát (1768) és Waldbott-kastélyt (18. sz.). A templomok közül sokat építettek fel vagy építettek át az új ízlés szerint (római katolikus plébániatemplom és Szentháromság-kápolna Sátoraljaújhelyben, római katolikus plébániatemplom Nagymihályban és Varannón, pravoszláv templom Terebesen, görög katolikus templom Sárospatakon, Bodrogolasziban, Rudabányácskán); a református templomok inkább a copf stílus jegyeit viselik magukon (pl. Sárospatakon, Sátoraljaújhelyben, Cigándon), s ide sorolható a végardói görög katolikusok temploma is. A barokk időszak érdekes emléke a tállyai volt postaház épülete, illetve a Vámosújfalú határában a 18. században épült kőhid.

A barokk megjelenik a táj irodalmában is. Sárospataki diák volt e korstílus Zrínyi Miklós után legismertebb képviselője, Gyöngyösi István, akinek 1644-ben Kassán adták ki főművét (*Márssal társalkodó murányi Venus*). Feltételezések szerint Báthori Zsófia sárospataki udvarában született az ötrészes elbeszélő költemény, a Rákóczi-eposz, amely II. Rákóczi György sikertelen hadjáratait énekelte meg. E korszak alkotásai közé sorolhatjuk a Comenius szerint is hasznos iskoladrámát; nemcsak az ő *Schola Ludus*-át, hanem az 1666-ban a jezsuiták által I. Rákóczi Ferenc és Zrínyi Ilona házassága alkalmából bemutatott látványos előadást is. A hitvitázó irodalom termékei is megjelentek az ellenreformáció időszakában Zemplénben, a leghíresebb talán Pósa-házi János és Sámbar Máttyás vitája volt itt. Protestáns részről a fejedelmi udvarhoz kötődő Tofaeus Mihály, Medgyesi Pál, Verézi Ferenc, Klubusczyk András munkásságát emelhetjük ki, a pataki professzorok közül pedig a két Csécsi Jánosét és Simándi Istvánét. Az előbbinek a magyar grammatikával foglalkozást, utóbbinak a kísérleti fizikai oktatás meghonosítását köszönhetjük.

II. Rákóczi Ferencet szülőhelye, Borsi kötötte a megyéhez, ez is magyarázza, hogy kultúrája itt olyan erős mindmáig. Az ő környezetéhez többen csatlakoztak az írástudók közül (pl. Debreceni Ember Pál, Tolnai Mihály). Itt említhető a kuruc kor költészete, valamint az élőszóbeli és kéziratos énekirodalom jelentkezése. Zemplénben született az 1697-es hegyaljai felkelés bukása után a *Cantio Tokaiensis*, amely keservesen emlegeti: „kiált Tokaj vára, jajgat Patak vára”. A táborig nótákat, a táncdalokat, a Rákóczi alakjához fűződő kesergőket, a bujdosó szegénylegények dalait több Zemplénben keletkezett kéziratos énekeskönyv megőrizte. Ennek kapcsán említjük a sárospataki kollégiumi énekköltészetet; a 18. században keletkezett melodiáriumos könyvekben megmaradtak a korabeli kottairás emlékei, beáramlottak a régi népdalok, az olaszos majd a német dalformák. Az iskoladráma új hajtása a pálosok újhelyi működéséhez kapcsolódott; 1765-ből három előadott darabról tudunk, ezekbe a mitológiai alakok mellett helyi vonatkozások is bekerültek. Közülük máig népszerű a *Kocsonya Mihály házassága* című, gyakran előadott közjáték.

1 Tudomány és társadalom

A reformáció után Zemplén következő nagyjelentőségű korszaka a felvilágosodás kibontakozása s az ezt követő nemzeti megújulás ideje, amikor egy időre az egész ország figyelmét ismét felkeltette. Ez egyrészt Kazinczy Ferencnek, másrészt a reformkor zempléni ifjú nemzedékének köszönhető. A klasszicizmus fokozatosan tért hódított, s otthagyta nyomát az épületeken, különösen a nemesi kúriák, kastélyok külsején. Példa erre Sárospatak központjában több lakóház (Rákóczi u. 14., 22., 33.), Újhelyben a Sennyei-kúria, Tolcsván a Szirmay- és a Kurucz-kastély, Terebesen az Andrassy-kastély (1786), s ezt az ízlést újította fel Ybl Miklós a széphalmi Kazinczy-mauzóleum tervezésekor.

A 18. század végén megnőtt az iskolázás jelentősége. Az elemi fokú kisiskolák helyzete csak a 18. század végén kezdett jobbra fordulni, amikor a felvilágosult abszolutizmus az iskolaügyet felkarolta. Losontzi István híres *Hármas kis tükre* mellett újabb tankönyvek kerültek az iskolába; a pataki tanárok közül Eöri Fülep Gábor ábécés könyvet, Tóth Pápai Mihály nevelési tárgyú művet adott ki (*Gyermeknevelésre vezető útmutatás*, 1797). Ezt tekintjük az első magyar nyelvű pedagógiai tankönyvnek, amelyre hatott a felvilágosodás, valamint a *Ratio Educationis* eszmeisége. II. József uralkodása idején sokat tett az iskolaügy zempléni fejlesztéséért tanfelügyelőként Kazinczy Ferenc.

A reformátusok legjelentősebb iskolája továbbra is a sárospataki kollégium maradt, amely egy egész országrésznek lett értelmiségképző intézménye, s társintézmények, partikulák egész hálózata vette körül. Amikor a Rákócziak fejedelmi támogatását elvesztette, 1734-ben a bodrogkeresztúri zsinat által létrehozott tiszáninneni egyházkerület gyűlekezeteire hárult a fenntartása. Belső önkormányzatát megtartotta, togatus nagydiákjait az egyházi szolgálatra, a publicusokat a jogi, közigazgatási feladatokra képezte ki. A nehéz időkben is törekedtek a fejlesztésre, bővítésre. E korszakban volt Patak neveltje Bessenyei György, majd Kazinczy Ferenc. Differenciálódni kezdtek a szaktudományok; a sárospataki Kövy Sándor a jogtudomány, Keresztúri Ferenc az orvoslás, az újhelyi Derczeni (Weiss) János a borászat érdekében fáradozott. A jezsuiták helyébe a piaristák léptek, akiknek Tokajban nyílt iskolájuk. Ezt költöztették át Sátoraljaújhelyre 1789-ben, amikor II. József rendeletére átvették a pálosok rendházát. Új épületeket emeltek, jelentős kulturális missziót vállaltak az 1948-ban bekövetkezett államosításig.

Tehetségek sorát adja ezután is Zemplén az országnak. Innen indult Barczafalvi Szabó Dávid (Bodrogkeresztúr, 1752), Molnár Borbála (Újhely, 1760), Fáy András (Kohány, 1786), Igaz Sámuel (Erdőbénye, 1786), Helmeccy Mihály (Királyhelmecc, 1788), Balásházy János (Újhely, 1797), Kossuth Lajos (Monok, 1802), Szemere Miklós (Lasztóc, 1802), Lónyay Gábor (Deregyő, 1805), Csicséri Ormós László (Sárospatak, 1814), Trefort Ágoston (Homonna, 1817), Kazinczy Gábor (Berettő, 1818), Andrassy Gyula (Terebes, 1823), Árvay József (Kisráska, 1823). Sárospatak református és Újhely piarista iskolája nevelte ki Zemplén értelmiségét. Hosszú listát lehet az itt nevelkedett kiválóságokról összeállítani, itt most csak mutatóban emelünk ki néhány nevet. Patak diákja volt rövidebb-hosszabb ideig Bessenyei György, Vay Miklós, Kazinczy Ferenc, Ungvárméti Tóth László, Csokonai Vitéz Mihály, Szemere Pál, Nagyváthy János, Decsy Sámuel, Kazinczy Lajos, Fogarasi János, Egressy Béni, Szemere Bertalan, Tompa Mihály, Erdélyi János, Izsó Miklós. Újhelyben tanult Frivaldszky Imre, Nikolaus Lenau, Kossuth Lajos, Trefort Ágoston, az idősebb és ifjabb Andrassy Gyula. E névsorból a nemzeti megújulás időszakában és a reformkorban főszerepet vállalókat kiemelve elgondolható, hogy az a történelmi periódus Zemplén megye egyik nagy korszaka lett.

Kazinczy tevékenysége kassai szerkesztői munkássága és hosszas fogsága után akkor bontakozhatott ki igazán, amikor 1806-ban Széphalmon (Zemplén határán) megtelepedve szívós következetességgel fáradozni kezdett az irodalmi ízlés és a magyar nyelv megújításáért. Másfél évtizeden át rendszeresen bejárta a sátoraljaújhelyi megyeházán elhelyezett zempléni levéltárba, hogy a történelmi becsű iratokat kutassa, rendezze. A felvilágosult klasszicizmus híve volt, reá tekintett a korszak induló írónemzedéke – Csonkai, Kölcsey, Berzsenyi – miközben gondozta elődei és elhunyt kortársai – Bessenyei, Dayka, Báróczi – hagyatékát. Sárospatakon hagyta el a nyomdát 1811-ben *Tövisek és virágok* címmel egybegyűjtött epigrammakötete, amellyel az ortológusok és a neológusok közötti nyelvújítási harcot kiváltotta. Hatása, valamint a halála után kibontakozó kultusza példázza életművének korszakos jelentőségét.

A hazai nyelv, a nemzeti kultúra kérdéseit a reformkor küzdelmei közben sem feledték. Zemplén kuruc hagyományai fogékonnyá tették a közgondolkodást akkor is, amikor a polgári haladás a függetlenség követelményével együtt napirendre került. Nem feledték, hogy 1601-ben a zempléni Gálszécsről indította Bocskai Habsburg-ellenes felkelését, hogy Terebes mellett Thököly vívta nagy csatáját, hogy 1697-ben az újhelyi vásárban lobbant fel a hegyaljai parasztfelkelés, hogy 1708-ban II. Rákóczi Ferenc Patakon fontos országgyűlést tartott. Ezeknek az eseményeknek a hatása is munkált abban, hogy Zemplén, azon belül a megyeszékhely, az 1820-as, 30-as években az országos politikai harc élvonalába került, hogy 1846-ban az ifjú reformpolitikuskok itt „szegény-legény társulat”-ot szerveztek, s elérték, hogy jelöltjeiket követték válasszák. A zempléni megyegyűléseken a követi utasítások vitájában határozottan megfogalmazódtak a kulturális törekvések az iskolaügy, a közművelődés megújítása érdekében.

A 19. század elején megélnékvált a színház iránti érdeklődés, Déryné 1817-es itteni sikere igazolja ezt. A művelődésnek autonóm szerveződéseitől az 1831-ben alakult Zempléni Casinó működése a legjelentősebb, Széchenyi István, Petőfi Sándor is ellátogatott falai közé. A tudomány művelése szép teljesítményeket eredményezett; Szirmay Antal a zempléni Szinyéren írta történelmi munkáit (1798, 1803), az újhelyi születésű Balásházy János a magyar agrártudomány úttörője lett, Katona Dénes piarista tanár nevéhez a növénynevelés eredményei kapcsolódnak, Viczmándy Lajos egyháztörténelmi műveket alkotott, az izraelita hittudomány művelőjeként tisztelik ma is Teitelbaum Mózes, az újhelyi „csodarabbit”.

A 19. század jellemző kulturális mozgása Észak-Zemplénben a szlovák nemzeti tudat ébredése, a sajátos kultúra tudatos számbavétele. Nem feledhetjük, hogy a magyar nyelv hivatalos elismertetéséért folyó küzdelem idején fogalmazódik meg a szlovákság részéről is a nyelvmegőrzés és -fejlesztés igénye. A zempléni kulturális életért buzgólkodó elit azonban a közműveltség terjesztését összekapcsolta a magyar nyelvűség erősítésével. 1883-ban alakult meg „A magyar nyelvet és népnevelést Zemplénben terjesztő egyesület”, amely óvodai és iskolai hálózat kiterjesztését szorgalmazta, vándortanítókat alkalmazott, könyveket juttatott el a falvakba, népszerűsítő előadásokat szervezett a megye rutének és szlovákok lakta járásaiban. Elismerték ugyan az anyanyelv megőrzéséhez való jogot, úgy vélték azonban, hogy az államnyelv elsajátítása útján segíthetik a más ajkú nemzetiségek fiait a társadalmi és anyagi boldogulásban. Ezzel párhuzamosan figyelhető meg Zemplénben egy másik törekvés, az irodalmi népiesség fellendülése. A kálvinista hagyománytól, a sárospataki kollégiumi költészettől nem volt idegen a népköl-

1 tudomány és társadalom

tészet iránti érdeklődés. Erdélyi János már 1842-ben elméleti megalapozásra törekedett, s kezdeményezője, közlétevéje lett a népköltési gyűjtésnek. Tompa Mihály költészete ebből a gyökérből sarjadt ki.

Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc bukása ellenére a polgárosodás folyamatát már nem lehetett megállítani Zemplénben sem. A peremhelyzetből fakadtak ugyan hátrányok, de a városiasodás, az iparfejlődés megindult lassan a vasúthálózat és a bankrendszer kiépülése nyomán. A népiskolai hálózatban és a szakoktatásban növekedett az állami szerepvállalás, rangot kapott a pedagógusképzés, önálló intézménnyé fejlődött a sárospataki tanítóképző (1857). A közművelődésre ösztönzően hatott az öntevékenység erősödése, a helyi sajtóélet kibontakozása, a hagyományörzés szándéka.

Erdélyi Jánosnak néhány szövetségesével sikerült Sárospatakon 1857 után kulturális műhelyt teremteni a *Sárospataki Füzetek*, a *Népiskolai Könyvtár* kötetinek kiadásával, Szinyei Gerzson 1873-ban megszervezte a Sárospataki Irodalmi Kört, Mitrovics Gyula *Sárospataki Lapok* címmel indított orgánomot az egyház és az iskola ügyeinek érdekében. Sátoraljaújhelyben 1870-től vált rendszeressé közéleti hetilap (*Zemplén*) kiadása, 1905-ben indult útjára a hosszú életű *Sárospataki Református Lapok*, 1884-től hosszú évtizedeken volt ifjú tehetségek felfedezője a *Sárospataki Ifjúsági Közlöny*. Szerencsnek 1894-ben indult első hírlapja, s ott 1940 és 1944 között irodalmi folyóiratot is kiadtak *Zempléni Fáklya* címmel. Tokaj első hetilapjának alapítására 1893-ban tettek kísérletet, de csak 1904-től vált rendszeressé a *Tokaj és Vidéke* megjelenése. Nagymihályon 1896-ban indult a *Felső Zemplén* című hetilap, Homonnán 1902-ben adták ki először a *Homonna és Vidéke* című hírlapot. Újhelyben Dongó Gyárfás Géza megyei levéltáros szerkesztett helytörténeti folyóiratot 1895 és 1928 között *Adalékok Zemplén vármegye történetéhez* címmel, 1902-ben megalakult a Zemplén vármegyei Kazinczy Kör. 1883-ban Sátoraljaújhelyben állandó közsínházat építettek, Blaha Lujza is szerepelt megnyitó műsorában. Zemplén írónveltjei közül kiemeljük e korszakból Boruth Elemért (Mád, 1833), az Újhelyben diákoskodó Darmay Viktort (1850), Kemechey Jenő író (Királyhelmec, 1862), Zempléni Árpád költőt (Tállya, 1865), népszerű regények íróit, Harsányi Zsoltot (Korompa, 1887) és Komáromi Jánost (Málca, 1890), Hegyaljai Kiss Gézát (Mád, 1893), s itt emlékeztethetünk arra, hogy Sárospatakról vitte magával írói útjára Móricz Zsigmond századvégi diákemlékeit.

A hagyományápolás motívumai Zemplénben II. Rákóczi Ferenc, Kazinczy Ferenc és Kossuth Lajos kultuszához kapcsolódnak. Borsi szülőhelyén 1881-ben avattak emléktáblát a vezérlő fejedelem tiszteletére, 1940-ben helyezték el a kastélyban Zemplén történeti múzeumát, szobor őrzi hírét Borsiban (Magyar Ede alkotása, 1907) és Sárospatakon (Horváth Géza, 1935, valamint Somogyi József, 1986). A sárospataki Rákóczi Múzeumban állandó kiállítás eleveníti meg korát és életművét. Kazinczy Ferencre a széphalmi emlékhelyen kívül köztéri szobor emlékeztet Patakon (Ferenczy István műve nyomán Maugsch Gyula, 1931), Újhelyben (Pátzay Pál, 1968). A sátoraljaújhelyi Kazinczy Ferenc Múzeum állandó kiállítása árnyaltan mutatja be szerepét. Kossuth Lajosnak több szobra áll Zemplénben, így például Erdőbényén (az olasz Ciprián mester alkotása, 1902), Nagymihályban (Palencsár Andor, 1908), Újhelyben (Gárdos Aladár, 1911), Monokon (Kisfaludy Stróbl Zsigmond, 1960), Patakon (Marton László, 1973). A monoki szülőházban igen gazdag anyagú emlékmúzeumot rendeztek be.

A dualizmus kora a pénzintézetek, üzemek, közművek létesítésével kedvezett a városiasodás folyamatának. Az iparral együtt megjelentek a munkásművelődés csirái Újhelyben

a dohánygyárban, Szerencsen a cukorgyárban; a sátoraljaújhelyi munkások általános önképzőköre 1903-ban alakult; a kisvárosokban, nagyobb községekben önszerveződéssel olvasókörök, kaszinók jöttek létre. Emellett pezsgő kultúrélet jellemezte a felekezeti egyesületeket, amelyek sorában a keresztény csoportok mellett a Hegyalján fokozatosan aktivizálódtak az izraelita művelődési körök. A közoktatás rendszerét az egymás után szerveződő polgári iskolák működése gazdagította. A megyeszékhelyen 1868-ban megalakult a Sátoraljaújhelyi Torna Egylet, a század végétől egyre nagyobb számban alakultak testedző és sportkörök; különösen népszerű volt a turizmus, a kerékpározás, a vívás, a sakk, a labdarúgás, a tenisz, a céllövészet.

A 20. század első évtizedében mutatkozó kulturális fellendülést, sokszínűséget az első világháború bénította meg, amelynek következményeként azután a trianoni béke Zemplén történetében minden korábbinál végzetesebb fordulatot hozott. A vármegye területének több mint 70%-a, lakosságának több mint 60%-a a megalakuló csehszlovák állam területére került, a lélekszám 343 ezerről 133 ezerre csökkent, a Felső-Bodrogtó köz színmagyar kistáját is elszakították az anyaországtól. A csonka országban és megyében új prioritások alakultak a kulturális élet területén; erősödött a nemzeti jelleg, elevenen hatott a revíziós gondolat, majd egyre tudatosabbá vált a falu, a paraszti kultúra felé fordulás.

Klebelsberg Kunó művelődéspolitikájának hatásai az 1920-as években Zemplénben is megmutatkoztak; falusi, tanyai elemi népiskolák épültek, Sárospatakon létrehozták az angol és a humán internátust. Veszteségnek számít viszont, hogy Sárospatakon 1923-ban az anyagi gondok, valamint az Eperjesről Miskolcra került evangélikus jogakadémia elszívó hatása miatt a jogászképzést meg kellett szüntetni. A megye két gimnáziuma (Patakon és Újhelyben) a műveltségterület korszerűsítésével igyekezett válaszolni az új kihívásokra, az alapfokú oktatásban határozottabban érvényesültek a lélektani szempontok, terjedt a munkáltató tanítás. E korszak művelődésének sajátos vonása az ún. falumunka kibontakozása a sárospataki teológia fiatal professzorainak kezdeményezése nyomán. 1921-ben megalakult a néphagyomány-kutató szövetség, tíz évvel később pedig Újszászy Kálmán vezetésével kezdődött meg a faluszeminárium képző, gyűjtő, nevelő tevékenysége. 1936 és 1948 között működött a sárospataki népfőiskola, szélesebb körben elterjedtek a szabadművelődés különféle formái (szabadegyetem, gazdatanfolyamok, népkönyvtár). Zemplénben 39 községet ajándékoztak meg a *Magyar Népművelés Könyvei* című sorozattal. A műkedvelő csoportok között megjelentek a népi tánc- és dalkultúra értékeit feldolgozó Gyöngyösbokréta mozgalom hatásai; a megyében Cigánd és Alsóberecki fiataljai értek el kiemelkedő hazai és külföldi sikereket.

1922-ben újjáalakult Sátoraljaújhelyben a Kazinczy Kör, amelynek rendezvényei szép közönséget vonzottak, gyakori szereplők voltak előadóestjein a zempléni költők, dalszerzők: Novák Sándor, Farkas Andor, Meczner Tiborné, H. Bató János, Szabó Ernő, Kovács Dezső, s a határon túlról Mécs László. 1942 és 1944 között Kassán a Kazinczy Társaság Sziklay László szerkesztésében megjelentette az *Új Magyar Museum* című folyóiratot, amelynek munkatársi gárdájához Sárospatak és Sátoraljaújhely tollforgatói is csatlakoztak. Sátoraljaújhely 1929-ben új kulturális központtal, színházépülettel gyarapodott; Heltai Hugó szintársulata rendszeresen szerepelt benne, s előadásait Sárospatakra, Szerencsre is elvitte. A képzőművészetben Boruth Andor, Éder Gyula, Bálint József, Harasztos Gyula, Lengyel Zoltán, a Petrasovszky testvérek (Leó, Emánuel és Pál) szereztek rangot maguknak hozzájárulva a vizuális kultúra gazdagításához.

1 tudomány és társadalom

1938-ban a Felvidék egy részének visszacsatolása hozott élénkítő hatásokat a zempléni kulturális életbe, az újabb világháború azonban ismét súlyos áldozatokat követelt. A békekötést követő új társadalmi rend csak rövid ideig engedte a civil kezdeményezések újjáéledését, 1948-ban felszámolták az autonóm művelődési egyesületeket, 1950-ben pedig Zemplén megye elvesztette önállóságát. Megszűnt a közeleti pluralizmus, a polgári kezdeményezések elnyomásával a kultúra az állam centralizált, diktatórikus irányítása alá került. A központi támogatások az oktatásügyben, a könyvtári hálózatban, a művelődési otthonok rendszerében, az irodalmi és művészeti mecenatúra révén mégis számos új lehetőséget nyitottak meg, amelyek bizonyos területeken látványos eredményekre vezettek. Ezek áttekintése azonban túllépné írásunk kereteit. Annyit jegyzünk meg csupán előre tekintve: az uniformizáló hatásokkal dacolva a zempléni szellemiséget, a helyi színeket – ha némiképp csonkán is – sikerült napjainkra átmenteni.

(A Zempléni Múzsza Kováts Dániel cikkével indítja 15. évfolyamát, hiszen a leírtak egyben lapunk történeti-szellemi hátterét is jelzik. A közleményt a szerző „Sárospatak ege alatt. Esszék, tanulmányok” címmel 2014-ben megjelent kötetéből vettük át. A könyvről szóló ismertetést e számunk Szemle rovatában közöljük.)

Na Bummm! (1995), vázlatrajz a filmhez